

УДК 94(477):316.347:159.953.2(=161.2)

Богдан Чорномаз

МЕНТАЛІТЕТ ТА ІСТОРИЧНА ПАМ'ЯТЬ В ІНФОРМАЦІЙНІЙ ВІЙНІ

У статті акцентовано увагу на проблемах розвитку української національної ментальності в сучасних суспільно-політичних умовах. Описано в загальних рисах стан сучасного наукового напрацювання теми колективного менталітету (ментальності) українського суспільства сучасними українськими істориками. Висвітлено значення історичної пам'яті, як основного чинника у процесах формування колективної ментальності. Показано значення традиційного українського менталітету в сучасній інформаційній війні, як основи формування у підростаючого покоління почуття громадянина і патріота. У статті акцентовано увагу на нерозривній взаємозалежності між історичною пам'яттю і станом колективного менталітету. Автор статті доводить, що сучасна інформаційна війна набирає все більшої актуальності, оскільки аспектом інформаційної війни є боротьба за історичну пам'ять, яка в дійсності переростає у «війну за історію». Відстоювання права на збереження історичної пам'яті є відстоюванням права на збереження національної ідентичності.

Ключові слова: нова епоха, національна ментальність, соціальні і культурні імперативи, інформаційна війна, українська національна пам'ять.

Після проголошення у 1991 р. незалежної державності України перед українським суспільством виникли нові виклики, на які була нагальна потреба реагувати всьому українському народу, а, передусім, українській інтелігенції. Без сумніву, починалася нова епоха і українське суспільство на рівні інтуїції відчуло дефіцит чинників, які повинні були поставити на належне місце світоглядні орієнтири у звільненому від імперської залежності українському суспільстві. Значна частина української інтелігенції інтуїтивно відчула появу нових викликів, суть яких полягала в тому, щоб поставити перепону подальшому впливу ворожої інформаційної агресії на свідомість українського суспільства і, передусім, на свідомість підростаючого покоління, берегти молодь від деформації їхньої національної ментальності.

Історики і соціопсихологи стверджують, що найважливішим чинником у процесі формування ментальності є історична пам'ять. Колективна ментальність народу формується під впливом історичних знань, які завжди дають можливість зрозуміти місце індивідуума як в системі еволюційних процесів нації, так і в цивілізаційному розвитку світової цивілізації. Історичні знання дають нам можливість зрозуміти, чи мають вплив на колективну ментальність роки проведені українським народом в умовах панування тоталітарної комуністичної (по суті чужоземної) влади, від якої вдалося позбавитись заледве у 1991 р. Кожен більш-менш освічений українець хоче зрозуміти, до яких наслідків призвела ідеологічна пропаганда тоталітарного комуністичного режиму, який вплив залишила колишня панівна система влади на колективну ментальність українського народу після її зникнення. Отже, ставимо за мету визначити, яка роль колективної історичної пам'яті та національного менталітету в сучасній інформаційній війні.

Передусім пояснимо, як ми розуміємо слово ментальність (менталітет) і визначимо, чи мають знання історії вплив на формування ментальності як колективної, так і індивідуальної.

Словники слово «ментальність» пояснюють так: «Ментальність» («ментальність» від пізньолатинського «mentalis» – «розумовий») – спосіб мислення, сукупність розумових навичок і духовних установок, властивих людині або суспільній групі [1]. Ми могли б погодитися з таким визначенням стосовно українців, якби Україна розвивалася природним історичним шляхом і на цьому шляху не зазнавала пригноблення гуманітарно-духовного ества народу. Тобто, якби Український народ розвивався так, як розвивалися будь-які інші цивілізовані суспільства, у яких гуманітарна сфера не зазнавала нищівного тиску і гноблення. За нормальних умов існування і розвитку український народ міг би легко орієнтуватися і реагувати на виклики часу, які перед Україною виникли в кінці ХХ ст. і на початку ХХІ ст.

Якщо брати до уваги лише словникове пояснення слова – «ментальність», «менталітет», то бачимо, що таке пояснення є загальним і може бути придатним для визначення ментальності будь-якого гіпотетично взятого народу без врахування багатьох особливостей, які притаманні лише тому чи іншому народу і які набуваються впродовж історичного шляху розвитку конкретного народу, соціуму, нації чи якоїсь іншої соціальної групи. При цьому зауважимо, що автор виданого для студентів українських «вишів» сучасного посібника з історії України Олександр Бойко подає значення слова «менталітет» у варіанті, який може застосовуватися до будь-якого гіпотетично-взятого народу. Тлумачення О.Бойком слова «менталітет» звучить так: «Під ментальністю

«менталітетом» розуміють стійкі структури глибинного рівня колективної чи індивідуальної підсвідомості, що визначають устремління, нахили, орієнтири людей, національний характер, відношення до загальноновизнаних цінностей, суспільну психологію. Ментальність означає дещо спільне, що лежить в основі свідомості і підсвідомого, логічного і емоційного, тобто вона є глибинним джерелом мислення, ідеології та віри, почуттів та емоцій» [2, с. 641].

Якщо дослухатись до сентенцій О. Бойка, то можна зробити висновок, що в основі устремлінь, нахилів, логічного та емоційного, свідомого і підсвідомого лежать знання історії тої спільноти, із середовища якої вийшла та чи інша особистість. З плином часу само собою вийшло, що історична наука, яка відроджує і формує у властивому форматі історичну пам'ять, стала основою таких почуттів як Патріотизм та почуття Громадянина.

Як свідчення політичної зрілості в середовищі українського народу стихійно виникло на підсвідомому рівні колективне прагнення чинити опір інформаційній агресії Росії і відроджувати історичну пам'ять і цим самим вносити корективи в процес формування ментальності. Про політичну зрілість українців свідчать і корективи які завжди ґрунтуються на загальнолюдських, загальноновизнаних і загальноприйнятних критеріях [3]. Тобто відбувається процес відродження національної ментальності підростаючого покоління.

Причини загострення уваги українських дослідників історії до проблеми історичної пам'яті спричинені необхідністю реагування всього нашого суспільства на відверто ворожу агресію Росії, яка, до апробованих ще у минулому столітті методів «гібридної» війни, інтенсифікувала ще один «підвид війни» – війну, яка отримала назву – «інформаційна війна».

Якщо ми зробимо навіть поверховий аналіз ворожих «спецоперацій» на полі інформаційної війни, то побачимо, що вони базуються на відвертих фальсифікаціях та перекручуванні історичної правди. Саме ця обставина спонукає українських науковців вибудовувати системи захисту у площині історичної правди. Ми не вважаємо за потрібне коментувати методи використовувані Росією, які побудовані на примітивній брехні, що розрахована на пересічного обивателя*.

Реалії нашого буття характерні тим, що в Україні існує «п'ята колона», яка у великій мірі представлена деструктивно налаштованим до українства політичним істеблішментом. «П'ята колона» завдяки проголошеним українською владою принципам демократизації внутрідержавного життя, брутально ними зловживає, використовуючи свої чиновницькі посади для впливу на процес дослідження і спосіб трактування давно минулих історичних подій, які відбувалися в Україні. Така ситуація породжує між такого штибу політичним істеблішментом і багатьма представниками наукової еліти дискусії. Предметом дискусій здебільшого є спосіб трактування історичних подій та фактів. Якщо сказати іншими словами, то йдеться про намагання формувати історичну пам'ять українців, як таку.

Серед європейських дослідників впливу історичної пам'яті на правдивість відображення історичних подій у будь-якій гіпотетично взятій державі доречно згадати Алана Магілла. Він стверджував, що бачення перебігу історичних подій дослідником-істориком часто не співпадає із баченням цих же подій органами влади у будь-якій гіпотетично взятій державі. А. Магілл наголошував на тому, що представники влади часто вимагають від історика відображати історичні події «правильно». Він стверджував: «Потреба пам'ятати, що трактувати минуле у «правильному» вигляді звучить вимогливо і можна очікувати, що історики будуть виконувати свою роботу на угоду тим, хто їм платить, і тим, хто відчуває, що їхні власні соціальні і культурні імперативи повинні бути захищені» [4, с. 93]. Наводячи цю цитату, ми маємо на увазі, що історики у країнах Західної Європи у формулюванні епістемологічних висновків не беруть до уваги реалії розвитку історичної науки в умовах пострадянського українського суспільства, чи у процесі розвитку історичної науки в умовах будь-якого іншого політичного устрою, який ще не повністю сформував парадигми демократичного розвитку.

Річ у тому, що в практиці західноєвропейських держав брутальне нав'язування «правильного» трактування історичних подій, як це практикувалось в СРСР, було немислиме. Історична наука західноєвропейських держав розвивалася без вольового втручання з боку влади і «робота істориків на угоду тим, хто платить» не означала радикального втручання у трактування історичних подій чи їх «підкоригування» до вигляду навпаки. Але ознаки врахування позиції влади у висвітленні історичних подій, безумовно, були, але історичні події ніколи не висвітлювались у вигляді – «навпаки», як це широко практикувалось в СРСР.

З огляду на сказане слід зауважити, що українські історики досліджують історію України без впливу «тих, що платять» (державна на історичні дослідження фінансів не виділяє) і тому

---

* Маємо на увазі телепередачі, популярні після Революції гідності в яких було показано вигадки про «распятого мальчика», як приклад інформаційної війни проти України.

запідозрити українських істориків в тому що вони досліджують історію «в угоду тим хто платить» підстав нема.

На тему впливу історичної науки на формування світоглядних орієнтирів та колективної ментальності, на нашу думку, найґрунтовніше дослідження виконала Л. Нагорна. Її публікація, яка з'явилася у 2010 р. у часописі «Історичний журнал», присвячена повністю проблемам історичної пам'яті. Автор статті досить наполегливо намагається підвести свої сентенції до застереження висловленого, свого часу, Гансом Файхтінгером, яке вона цитує і вказує, що його слід взяти до уваги українським історикам, бо застереження стосується «постійної турботи про здобуті у мирі і спокої цінності, норми і системи рекомендацій». Далі Л. Нагорна додає до наведеної цитати від себе, без розділового знаку: «застереження ніби прямо адресоване українським історикам» [5, с. 3–12]. Треба розуміти, що цим доповненням Л. Нагорна ненав'язливо закликає українських істориків до самоцензури, оскільки, на її думку, історична пам'ять порушує відчуття «здобутого спокою і миру» у нашому суспільстві.

Зауважимо, що історична пам'ять завжди була безвідмовною зброєю в боротьбі з агресорами, особливо в тих випадках, коли йшлося про виборювання суверенітету держави. Пропонований Л. Нагорною шлях «цінувати суспільний спокій», на нашу думку, це – хибний шлях. Шляхом замовчування історичної правди, якою б то благородною метою це не продиктовано, можна досягти лише відстрочення розв'язання конфлікту. Історичні факти завжди потрібно називати їх природними назвами. Якщо правда історії для якоїсь політичної сили чи просто соціуму організованого у структуру держави, гірка і неприємна, то все одно потрібно її визнати і сприйняти такою, якою вона є, а в разі потреби – шукати взаємного порозуміння на прийнятній основі з тими силами чи народом, який почуває себе ущемленим чи ображеним. При вирішенні особливо спірних проблем людство навчилося залучати таку інституцію, як міжнародний суд.

Якщо розшифрувати закладену в статті ідею більш простими і зрозумілими словами, то процитоване застереження виглядатиме як вимога бандита до своєї жертви, на яку він вчинив розбійний напад і пограбував, не звертати уваги на вчинене насилля, бо весь «процес» відбувався цілком мирно, «у мирі і спокої», оскільки перед тим як вчинити акт насилля розбійник «заспокоїв» свою жертву ударом важкого дубця по голові. Якщо керуватися логікою Г. Файхтінгера і авторки згаданої вище статті, то жертва брутального насилля не повинна навіть признаватися в тому, що вона зґвалтована, бо все відбувалося цілком мирно, а зайвий шум і словесне згадування про цю подію порушують досягнуту (дубцем) стабільність і спокій. Якщо позицію Л. Нагорної оцінювати з врахуванням того, що Україна перебуває у стані інформаційної війни, то її можна трактувати як намагання відкрити зелене світло насильству.

Мусимо визнати, що збільшення появи досліджень ролі пам'яті у формуванні світоглядних принципів і засад ментальності сприяє загостренню суперечностей у трактуванні нововідкритих історичних фактів. У свою чергу це сприяє подальшим дослідженням пам'яті і пошуків популяризації роботи Інституту національної пам'яті. При згадці про Інститут національної пам'яті, мусимо констатувати, що завдяки українським історикам-ентузіастам за останніх 19–20 років в науковому обігу з'явилася величезна кількість раніше замовчуваних матеріалів, які суттєво впливають на розуміння політичного становища України в системі політичних координат. Явище, при якому історичні знання впливають на загальний стан колективного менталітету та формують у суспільстві політичні орієнтири в історії України, увесь час було актуальним і значимим.

Ми не маємо наміру деталізувати технологію нав'язування суспільству так званого «правильного» розуміння історичних подій, які відбувалися впродовж існування російсько-більшовицької імперії. Згадаємо лише про застосування 187 і 62 статей УКК (Українського кримінального кодексу), які передбачали покарання для тих, хто «неправильно» розумів історичне минуле, тобто, якщо «хтось» говорив «щось», що не вписувалося у лінію політики КПРС. Це трактувалося радянською владою як «наклеп на радянську дійсність», і оповідач розплачувався за свою допитливість роками перебування в ув'язненні.

Відзначимо, що ми розглядаємо поняття «історична пам'ять» не в емпіричному значенні, а в поєднанні із словами «національна пам'ять». Більше того, ми вважаємо, що до двох слів, які звучать як «національна пам'ять», слід додати ще одне – «українська». Разом це буде звучати як «українська національна пам'ять». Ми наполягаємо на тому, що термін «українська національна пам'ять» повинен бути виділений і розглядатися дослідниками окремо, оскільки Україна і українці пройшли дуже специфічний історичний шлях, що був відмінний від шляху будь-якої цивілізованої держави, але особливості цього «українського» шляху мали величезний вплив на формування у громадян України само цензури, спричиненої загрозою утисків або переслідувань за збереження пам'яті про події «так, як було насправді».

У попередньому реченні було вжите словосполучення – «специфічний історичний шлях». Очевидно, потрібно пояснити, що саме ми маємо на увазі під цим виразом. Передусім, зазначимо,

що, приступаючи до констатації проблем української національної пам'яті, ми змушені виходити на «поле бойових дій», які українським історикам вже нав'язані і відбуваються на ниві історичної науки. «Бої» відбуваються за право висвітлювати історичні події з точки зору українських національних інтересів і за спосіб їх трактування.

«На відміну від пам'яті, як такої, історична пам'ять «генетично» запрограмована на оцінку. Їй притаманні не просто пригадування й відтворення, але й своєрідний рефлекс сприйняття чи не сприйняття, схвалення чи осуду» [5].

Ситуацію зі специфікою трактування історичної пам'яті можна б було не формулювати так жорстко, якби війни за українську історію не ставали все запеклішими. Про те, що інформаційна війна проти України не втихає, а лише загострюється, свідчать неодноразові трактування історії України президентом Росії В. Путіним.

У разі нехтування процесом відродження історичної пам'яті може виникнути цілком реальна загроза породження нових розбіжностей у характері взаємостосунків між Україною і Росією, Україною і Польщею та іншими сусідніми державами. І цілком зрозуміло, що таким чином відбудеться консервація давніх, застарілих розбіжностей в розумінні усвідомлення підростаючим поколінням свого місця в системі світоглядних координат. Дослідження історичної правди про такі події, як пацифікація в Західній Україні у 30-ті рр. ХХ ст., причини проведення операції «Вісла», політичні репресії, які проводились в Україні у 30-ті рр. ХХ ст., роздача сусідніми державами території України без згоди на те самих українців, геноцид українського етносу голодоморами тощо, може викликати зайві емоції, що, в свою чергу, може спричинити дидактичний вплив на наше суспільство і на політичні настрої в сусідніх державах. Адже нинішня агресія Росії в Криму і на сході України цілком вкладається в логіку розвитку її політики щодо України. Теперішня агресія Росії і її успішне захоплення частини України є результатом нехтування керівниками України процесом відродження історичної пам'яті і процесом формування українського національного менталітету.

Власне, на необхідності вибудовування політики пам'яті звертає увагу і Л. Нагорна: «Політика пам'яті – це і є процес вибудовування співзвучних настроїв епохи (і певних політичних сил) образів минулого. Саме у цій інформаційно-символічній сфері відбувається «битва за минуле» із гострим зіткненням інтересів різних суспільних верств і політичних акторів. Оскільки певним чином змодельоване минуле є цінним символічним ресурсом і має власний мобілізаційний потенціал, його інтерпретації у поляризованих соціумах набирають силу ідеологічної зброї» [5]. Зміст цитати можна б зарахувати до спроб пошуку українськими науковцями шляху до консолідації в українському суспільстві поляризованих політичних сил, якби не кидалося в очі те, що Л. Нагорна свідомо уникає вживати слова: «загальноновизнані цінності», «національні інтереси», «національні консолідуючі чинники», «національна ідея» тощо. Із контексту статті, про яку ми принагідно ведемо мову, зрозуміло, що, на перший погляд, переконливо обґрунтовано доцільність консолідації українського суспільства на основі «того, що маємо» і, судячи з логіки авторки, ми повинні цінувати та підтримувати спокій в українському суспільстві, в якому ми досягли «те, що маємо». Якщо за такою логікою вибудовувати взаємостосунки України з сусідніми державами, то у відповідь на заяву прем'єр-міністра Росії Путіна про те, що Росія у Другій світовій війні і сама б перемогла німців без українських солдатів. Судячи з коментарів російських телеканалів, то росіяни були здивовані, бо вони сподівалися, що на таке твердження українці повинні б були лише придуркувато усміхнутися і схвально плескати в долоні.

Сьогодні так склалася ситуація, що не всі депутати українського парламенту через незнання історії свого краю відчують спорідненість з історією Українського народу, інтересами якого вони зобов'язані опікуватись, згідно моральних і конституційних норм. Проголошувана одним з українських президентів політика «багатовекторного патріотизму» вже призвела до того, що депутати українського парламенту стали власниками декількох паспортів різних (не завжди доброзичливих до України) держав. Незнання історичного минулого свого народу призводить до нерозуміння своєї місії в Парламенті і нездатності парламентарями сформулювати ідеологію державного забезпечення. Такі парламентарі не навчилися розуміти значення поняття «національна ідея». Та реальність сьогодення така, що в процесі подальших історичних досліджень в науковому обігу буде з'являтися все більше документів, які змушуватимуть український істеблішмент відмовитися від «багатовекторного патріотизму», в контексті якого, на даний час, вони не можуть визначитися, чиї вони патріоти – Росії, Румунії, Угорщини, Росії чи України. Час і знання історії свого народу вимагатимуть від українського істеблішменту засвідчення практичними справами позиції україноцентризму.

Згадаємо слова відомого всім історикам Йозефа Геббельса: «Якщо народ позбавити його історії, то через покоління він перетвориться на юрбу, і ще через покоління ним можна буде управляти» [6]. Слідом за Й. Геббельсом подаємо цитату з висловлювань цариці Катерини II, які стосувалися України: «...Ці провінції слід русифікувати. Ці завдання можна б було легко здійснити,

призначивши губернаторами людей розумних. Коли в Малоросії зникнуть гетьмани, треба зробити все, щоб стерти з пам'яті і їх добу» [7, с. 157].

Агресори у 2014 р., в черговий раз, намагалися заволодіти українським життєвим простором. Вони були зупинені батальйонами добровольців, які йшли в бій з портретами Тараса Шевченка на дерев'яних щитах та між атаками цитували його вірші про Матір-Вітчизну та славу наших предків. Щоб зрозуміти ступінь небезпеки, у якій знаходилася історична пам'ять українців досить згадати цитати двох відомих політиків, яких цивілізоване людство знає як відвертих ворогів Української держави.

Список використаних джерел

1. Энциклопедический словарь. URL: <https://lib.deport.ru>. 2. Бойко О.Д. Історія України. Навчальний посібник. 3-є видання. К. «Академія». 2008. 687 с. 3. Кабачинська С. Щеплення безпам'ятством // Дзеркало тижня. 18.02.2012. 4. Магилл А. Историческая эпистемология. М.: «Канон». 464 с. 5. Нагорна Л. Историчний процес та історична пам'ять: влада стереотипів // Историчний журнал. Число1–3. 2010. С. 3–12. 6. Йозеф Геббельс / <https://ru.wikiguote.org/wiki/> 7. Субтельний О. Україна: історія. К.: «Либідь» 1992. С. 157.

References

1. Entsyklopedycheskiy slovar' [The encyclopedic dictionary]. URL: <https://lib.deport.ru>. 2. Boyko O.D. Istoryia Ukrainy [History of Ukraine]. Navchal'nyy posibnyk. 3-ye vydannya. K. «Akademiya». 2008. 687 s. 3. Kabachyns'ka S. Shcheplennya bezpamyat-stvom [Vaccinations without memory]. Dzerkalo tyzhnya. 18.02.2012. 4. Mahyll A. Istorycheskaya epistemologiya [Historical epistemology]. M.: «Kanon». 464 s. 5. Nahorna L. Istorychnyy protses ta istorychna pamyat': vlada stereotypiv [Historical Process and Historical Memory: The Power of Stereotypes]. Istorychnyy zhurnal. Chyslo1–3. 2010. S. 3–12. 6. Yozef Hebbel's [Joseph Goebbels]. URL: <https://ru.wikiguote.org/wiki/> 7. Subtel'nyy O. Ukrayina istoriya [Ukraine: history]. K.: «Lybid'» 1992. S. 157.

Богдан Черномаз

МЕНТАЛИТЕТ И ИСТОРИЧЕСКАЯ ПАМЯТЬ В ИНФОРМАЦИОННОЙ ВОЙНЕ

В предлагаемой статье обращено внимание на проблемы развития украинской национальной ментальности в современных общественно-политических условиях. Изображено в общих чертах состояние современной научной разработки темы менталитета (ментальности) современными украинскими историками. Освещено значение исторической памяти как главного стимулятора в процессах формирования коллективной ментальности. Показано значение традиционного украинского менталитета в современной информационной войне, как основания формирования у грядущего поколения чувств гражданина и патриота. В статье акцентировано внимание на неразрывной взаимозависимости между исторической памятью и состоянием коллективной ментальности (менталитета). В тексте статьи автор убеждает, что современная информационная война приобретает все большую актуальность, так как аспектом информационной войны является война за историческую память, которая в действительности превращается в «войну за историю». Борьба за сохранение исторической памяти есть борьбой за сохранение национальной идентичности.

Ключевые слова: новая эпоха, национальная ментальность, социальные и культурные императивы, информационная война, украинская национальная память.

Bogdan Chornomaz

MENTALITY AND HISTORICAL MEMORY IN INFORMATIONAL WARANNOTATION

The article deals with the problems of Ukrainian national mentality development in modern social and political conditions. The state of modern scientific development of the issue of collective mentality (the mentality) of Ukrainian society by modern Ukrainian historians is described in general. The importance of historical memory as the main factor of collective mentality formation is highlighted. The importance of traditional Ukrainian mentality in today's informational war as the basis for the formation a sense of the Citizen and the Patriot by the younger generation is shown. Special attention is paid to the inseparable relationship between the historical memory and collective mentality. The author proves that the current informational war is gaining increasing importance because the aspect of informational war is the struggle for historical memory that actually turns into the «war for history.» Defending the right to preserve historical memory is considered to be defending the right to preserve the national identity.

Key words: new era, national mentality, social and cultural imperatives, informational war, Ukrainian national memory.